

ALICE HOFFMAN
DE WERELD DIE
WE KENDEN

ALICE HOFFMAN

DE WERELD DIE WE KENDEN

Berlijn, 1941. Hanni Kohn ziet geen andere mogelijkheid om haar dochter te behoeden voor de nazi's dan haar naar Frankrijk te sturen. Ze roept de hulp in van Ettie, de vroegwijze dochter van een gerenommeerd rabbijn. Ettie creëert een magisch Joods wezen, een zeldzame golem, om Lea te beschermen. Wanneer de golem tot leven is gebracht, zijn zij, Lea en Ettie voor eeuwig verbonden; hun paden zijn voorbestemd om elkaar te kruisen, hun lotsbestemmingen verstrengeld.

De wereld die we kenden is een meeslepende roman over de lotgevallen van drie jonge vrouwen tijdens de Tweede Wereldoorlog, die met moed en liefde moeten handelen om te overleven.

‘Een bitterzoet verhaal over wat het kost om te overleven en over het gedrag dat ons menselijk maakt.’

– *Publishers Weekly*

‘Een prachtige ode aan de kracht van verzet, doorzettingsvermogen en liefde in zware tijden [...] Verhalenverteller Hoffman blijft betoveren.’

– *The New York Times*

www.uitgeverijorlando.nl

9 789493 081437

ALICE HOFFMAN

De wereld die we kenden

Vertaald door
Saskia Peterzon-Kotte

uitgeverij
ORLANDO

© 2019 Alice Hoffman

Oorspronkelijke titel *The World That We Knew*

Oorspronkelijk verschenen bij Simon & Schuster, New York, US

© 2020 Nederlandse vertaling Uitgeverij Orlando bv, Amsterdam

Vertaald uit het Engels door Saskia Peterzon-Kotte

Omslagontwerp Simon & Schuster US / Janine Jansen

© Foto auteur Deborah Feingold

Zetwerk Pre Press Media Groep, Zeist

ISBN 978 94 93081 43 7

NUR 302

www.uitgeverijorlando.nl

HOOFDSTUK EEN

TEN OOSTEN VAN DE ZON

BERLIJN, VOORJAAR 1941

ALS JE NIET IN HET KWAAD GELOOFT, BEN JE GEDOEMD TE LEVEN IN een wereld die je nooit zult begrijpen. Maar als je er wel in gelooft, kun je het overal zien, in elke kelder, in elke boom, in straten die je kent en straten waar je nog nooit bent geweest. In de wereld die we kenden, zag Hanni Kohn wat zich voor haar bevond. Ze zou alles doen wat ze moest doen om degenen te redden van wie ze hield, of het nu goed of fout was, toegestaan of verboden. Haar man, Simon, was op een wintermiddag vermoord tijdens een rel bij het Joodse Hospitaal in de Iranische StraÙe, dat wonderbaarlijk genoeg nog steeds in gebruik was, ondanks de wetten tegen de Joden. Hij had 's middags het leven van twee patiënten gered door de bloedstroom naar hun hart te corrigeren en werd daarna, even na vieren, terwijl er lichte sneeuw viel, vermoord door een bende schurken. Ze stalen de trouwring van zijn vinger en de laarzen van zijn voeten. Zijn vrouw kreeg geen toestemming om naar het kerkhof te gaan en hem te begraven; in plaats daarvan werden zijn resten gebruikt als diervoeding. Hanni scheurde haar kleren, zoals de traditie voorschreef, bedekte de spiegels in hun appartement en rouwde zeven dagen lang met haar moeder en dochter. In zijn tijd als arts had Simon

Kohn 720 levens gered. Misschien zouden op de dag dat hij *Olam Hazeh*, de wereld die we elke dag dat we leven bewandelen, verliet, degenen die hij had gered op hem wachten in *Olam Haba*, de Komende Wereld. Misschien was zijn behandeling daar, onder de ogen van God, wel wat hij waarlijk verdiende. Wat Hanni betrof was er niet genoeg plek op de wereld voor het verdriet dat ze voelde.

In Berlijn naderde het kwaad hen langzaam, en toen was het opeens alomtegenwoordig. De regels veranderden met het uur, de straffen werden erger en de engel in de zwarte mantel schreef zoveel namen in zijn Boek des Doods dat er geen ruimte was voor de pas overledenen. Elke ochtend moesten de mensen de voortdurend veranderende procedurelijst controleren om te kijken wat ze mochten doen. Joden mochten geen huisdieren hebben of radio's en telefoons bezitten. Vertegenwoordigers van het Joodse gemeenschapscentrum waren onlangs de buurt afgegaan om mensen te vragen formulieren in te vullen met hun namen en adressen, samen met een lijst van al hun bezittingen, inclusief hun ondergoed, hun potten en pannen, hun tafelzilver, de schilderijen aan de muren, de nachtoppen in hun ladekasten, hun kussens, de ringen om hun vingers. De regering zei dat ze dat moesten doen zodat er juiste registraties van waardevolle spullen konden worden gemaakt tijdens een periode van reorganisatie onder het naziregime, maar dat was niet de echte reden. Het was makkelijk om te liegen tegen mensen die nog steeds geloofden in de waarheid. Slechts enkele dagen daarna werd iedereen die deze lijst had ingevuld gedeporteerd naar een dodenkamp.

Naarmate de maanden verstreken, werd de wereld kleiner, niet groter dan ieders eigen huis. Als je geluk had, werd een bank, een stoel of een kamer de wereld. Nu het voorjaar eraan kwam, mochten Joodse vrouwen niet langer op straat komen, behalve tussen vier en vijf uur 's middags. Ze kwamen allemaal tegelijk hun huis uit, met sterren op hun jas genaaid, en zochten eten in een wereld waar geen eten was, zonder geld om iets te kunnen kopen, en toch draalden ze daar in de blauwe lucht,

geschokt door de jonge blaadjes aan de bomen, verbijsterd om te ontdekken dat het voorjaar weer was gekomen in deze donkere wereld.

Op deze dag was Hanni er ook bij. Maar ze was er niet op uit om iets te kopen. Daar had het lot haar niet naartoe geleid. In een paar maanden tijd was Hanni een dief geworden. Ze wist vrijwel zeker dat haar misdrijven daarmee zouden eindigen, en als mensen haar wilden veroordelen, dan moest dat maar. Ze had een moeder die wegens verlamming niet in staat was haar bed uit te komen en een dochter van twaalf met de naam Lea, die te wijs voor haar leeftijd was, zoals zoveel kinderen nu waren. Ze keek uit het raam en zag dat er demonen in de bomen zaten. De verhalen die Hanni's moeder haar als kind had verteld, werden nu aan Lea verteld. Het waren verhalen die werden opgedist als kinderen moesten weten dat niet alle sprookjes gelukkig afliepen. Meisjes werden in de aarde begraven door slechte mannen en hun tanden groeiden omhoog door de modder en werden witte rozen aan doornentakken. Kinderen raakten verdwaald en konden de weg niet meer terugvinden, en dan dwaalden hun zielen door het bos, huilend om hun moeder.

Oma werd Bobeshi genoemd. Ze was geboren in Rusland en in haar verhalen heersten in de besneeuwde bossen wolven die wisten hoe ze moesten ontsnappen aan mannen op paarden die geweren bij zich hadden en schoten op alles wat bewoog, zelfs de engelen. Lea was een beedeerd, intelligent meisje, altijd de beste van de klas toen de school nog in gebruik was en de Joden ernaartoe mochten. Ze zat dicht tegen Bobeshi aan als de oude vrouw haar vertelde hoe ze als meisje elke ochtend in haar eentje naar een grote, kolkende rivier was gelopen om water te halen. Eén keer was er een zwarte wolf naar haar toe gekomen, zo dichtbij dat ze zijn adem kon voelen. Ze hadden elkaar aangestaard en op dat moment had ze gevoeld dat ze hem kende en dat hij haar op zijn beurt ook kende. In sprookjes zou een wolf haar misschien aan stukken hebben gescheurd, maar deze rende weer tussen de bomen door, een prachtige zwarte schaduw met een kloppend hart. Een wolf zal zelden aanvallen, zei Bobeshi altijd, alleen als hij gewond is of doodgaat. Alleen als hij moet overleven.

Hanni Kohn was geen type om toe te geven aan demonen, al wist ze dat ze nu door de straten doolden. Er waren overal *ruach ra'ah*, boze geesten, en *malache habbala*, engelen van vernietiging. Haar man had zoveel mensen gered dat ze had besloten dat hun dochter zou blijven leven, wat er ook gebeurde. Lea zou bleven leven en ze zou meer mensen redden, en zo zou het steeds maar verdergaan, tot er meer goed dan kwaad in de wereld was. Ze mochten het niet zo laten aflopen. Hanni had geen andere keus dan te overleven tot hun dochter veilig was. Ze vond verwoeste tuinen en groef in de aarde naar jonge uien en sjalotjes, waarmee ze een familie-recept bereidde dat Misèresoep heette, gemaakt met kool en water, een gerecht dat hen op de been hield terwijl anderen verhongerden. Ze ging na de avondklok naar buiten om takken van de struiken in het park te snijden, zodat ze hout hadden om in de kachel te branden, ook al was de rook bitter. Geheel in het zwart gekleed, zodat ze vrijwel onzichtbaar was, waagde ze zich in het slijk van de rivier de Spree, waar ze met blote handen vissen ving, al was dat een zware overtreding die bestraft kon worden met geselingen, gevangenisstraf en deportatie. De vissen zuchten in haar handen en ze verontschuldigde zich omdat ze hen van het leven beroofde, maar ze had geen keus, en ze bakte ze voor het avondeten. Ze was een wolf, uit een wolvenfamilie, en ze waren uitgehongerd.

Ze was van plan te gaan stelen bij de kleermakerszaak waar ze ooit had gewerkt. Tijdens de laatste jaren van het leven van haar man hadden Joodse artsen niets betaald gekregen, dus was ze naaister geworden om haar gezin te onderhouden. Het was een talent dat haar natuurlijk afging. Ze had altijd kleren genaaid voor haar moeder en dochter, stuk voor stuk gemaakt met kleine steekjes die nauwelijks met het blote oog te zien waren. Maar nu waren de Joodse winkels allemaal verwoest of overgedragen aan Arische eigenaren. Het enige werk dat er voor Joden was, was dwangarbeid in fabrieken of kampen; je moest je verstoppen voor de razzia's, als de soldaten kwamen zoeken naar mensen die gezond

van lijf en leden waren, want dit soort werk was bedoeld om arbeiders tot stof te vermalen. In tijden als deze werd je heel gemakkelijk een dief, je hoefde alleen maar honger en lef te hebben. Hanni had besloten haar dochter mee te nemen. Lea was lang en zag er ouder uit dan ze was; ze zou een goede leerling zijn als het op stelen aankwam. Ze snapte haar oma's verhalen. Er waren demonen op straat. Ze droegen bruine uniformen, ze pakten wat ze wilden en ze waren hardvochtig, al zagen ze eruit als jongemannen. Daarom moest Lea leren overleven. Ze moest in het steegje blijven staan terwijl Hanni op zoek ging naar wat niet was meegenomen door plunderaars. Als er iemand aan zou komen, moest ze roepen, zodat haar moeder de winkel uit kon vluchten en kon voorkomen dat ze werd gearresteerd. Ze hield haar moeders hand vast en daarna liet ze haar los. Lea was nog maar een meisje, maar dat deed er niet meer toe. Dat wist ze. *Wees een wolf*, had haar oma gezegd.

Ze stond, op glasscherven, op haar moeder te wachten, terwijl Hanni door de winkel struinde. Hanni wist waar de blikjes thee en bonen voor de werknemerslunch werden bewaard, en waar het mooiste satijnen lint lag en, als ze nog niet gestolen waren, waar de winkeleigenaar een paar zilveren theelepels verborgen had, een erfenis van een oudtante.

Lea hoorde voetstappen. Het leek donkerder in het steegje en ze had de neiging om te vluchten, al was haar gezegd dat ze moest blijven waar ze was. Moest ze haar moeder roepen? Moest ze fluiten of schreeuwen? Ze had een akelig, rillerig gevoel, alsof ze door de tijd viel en in Bobeshi's dorp terecht was gekomen. Voordat ze kon besluiten wel of niet weg te rennen, doemde hij daar op, een man van in de twintig, een soldaat van het Duitse leger. Hij liet zijn ogen over haar heen glijden en ze kromp ineem onder zijn blik. In zijn aanwezigheid verloor Lea op slag haar spraakvermogen. Hij was een demon, hij pakte haar stem van haar af en hield hem in zijn hand. Hij grijnsde, alsof hij de geur van iets verrukkelijks had opgesnoven, iets wat hij niet van plan was te laten gaan. Niemand wil het konijn zijn dat roerloos in een steegje staat, klaar om te worden verslonden.

‘*Beweg dich nicht,*’ zei hij. Verroer je niet.

Ze was nog maar een meisje, maar de soldaat zag niet alleen wie ze was, maar ook wie ze zou worden. Voor hem was dat meer dan genoeg. Hij streek met zijn hand over haar lange blonde haar. Op dat moment werd ze van hem. Hij hoefde het aan niemand anders te vertellen, of haar te delen, of zelfs maar te bedenken wat hij na afloop met haar zou doen. *Dus zo was het,* dacht ze. *Dit was de val.*

‘*Schön,*’ zei hij terwijl hij haar streekte. Mooi.

Met één aanraking had hij haar veranderd. Zo werkten duistere betoveringen. Zonder logica, zonder oorzaak. Je bent één ding en dan kantelt de wereld en ben je ineens iets heel anders. Er welde een bittere angst in Lea op. Zonder iets te weten over wat mannen en vrouwen deden, wist ze wat er nu kwam. Ze had het gevoeld toen hij haar aanraakte. Bezitsdrang en verlangen.

Toen de soldaat gebaarde dat ze hem door het steegje moest volgen, wist ze dat ze niet mee moest gaan. Ze huiverde en haar keel brandde, alsof ze vuur had ingeslikt. Het valt voor een meisje niet mee om een demon het hoofd te bieden, maar ze dwong zichzelf te spreken.

‘Mijn moeder zei dat ik moest wachten.’

De soldaat greep Lea vast en schudde haar aan haar schouders door elkaar. Hij schudde zo hard dat haar tanden beschadigden en haar hart pijn deed. Ze dacht aan haar vader, die het hart van mensen openmaakte en daarna weer in elkaar zette.

‘Het interesseert me geen moer wat je moeder zei,’ snauwde de soldaat.

Hij sleurde haar naar het eind van het steegje en duwde haar ruw tegen de muur. De soldaat had een pistool onder zijn jasje. Als ze zou roepen, was ze bang dat hij haar moeder zou neerschieten. Dan zou hij hen misschien allebei verscheuren. Ze dacht dat ze op het dak een knappe man met een zwarte jas zag. Ze kon hem roepen, maar stel dat hij een nazi was? Toen realiseerde ze zich dat het Azraël was, de Engel des Doods, van wie wordt gezegd dat een sterveling hem slechts één keer in zijn leven ziet.

Voordat Lea kon bedenken wat ze moest doen, greep de soldaat onder haar rok en rukte aan haar ondergoed. Haar hart verscheurde in haar borst. Hij bedekte haar mond met de zijne en even zag ze niets en voelde ze niets, zelfs geen ontzetting. De wereld werd zwart. Ze dacht dat haar leven misschien zo zou eindigen. Ze zou in het donker de Komende Wereld binnenlopen, een snik welde op in haar keel. Toen voelde ze iets in haar in opstand komen. Ze zette zich schrap, kromde haar rug om bij hem vandaan te komen en glipte bijna uit zijn greep. Hij wilde geen meisje dat terugvocht. Daar was hij niet van gediend. Hij bedekte haar mond met zijn hand en zei dat ze kon schreeuwen wat ze wilde, maar dat toch niemand haar zou horen, dus dat ze maar beter haar kop kon houden, anders zorgde hij wel dat ze haar kop hield. Ze was nu van hem.

'Du wirst nie entkommen.' Je zult nooit ontkomen.

Op dat moment beet ze hem. Ze was de wolf uit de verhalen van haar oma, ze was het meisje dat opsteeg uit het duister, de bloem op een stengel vol doornen. Ze voelde iets breken. Het was haar tand, die afbrak in haar mond.

Hij schudde haar van zich af en klemde haar toen ruwer vast, kuste haar harder, beet op haar lippen zodat ze zou weten dat ze niets meer was dan zijn avondeten. Hij raakte haar lichaam aan alsof het zijn eigendom was, hield haar vast tot ze huilde. Alles bewoog te snel; er was een wervelwind op hen neergedaald en de lucht rook naar vuur en verbrandde alles om hen heen. Dat gebeurt er wanneer de Engel des Doods in de buurt is, die zo schitterend is dat het moeilijk is om naar hem te kijken.

Lea dacht dat het nooit voorbij zou gaan, maar plotseling rolde de soldaat voorover en viel met zijn volle gewicht tegen haar aan, zo zwaar dat ze dacht dat ze om zou vallen. Maar voordat hij hen allebei op de grond deed vallen, trok haar moeder haar weg. Toen viel hij als een steen in een beek en lag uitgestrekt op het beton. Zijn bloed rook naar vuur. Er was zoveel dat het de stoep bedekte en over hun schoenen

stroomde. De engel op het dak had gekregen waarvoor hij was gekomen en was als een wolk boven hen verdwenen.

Hanni had precies geweten wat ze moest doen toen ze de winkel uitkwam en de soldaat met Lea zag. Ze had geen twee keer nagedacht. 'Niet kijken,' zei ze tegen Lea.

Lea deed altijd wat haar moeder haar opdroeg, maar niet vandaag, niet nu. Ze was nu iemand anders. Degene in wie hij haar had veranderd.

Ze zag dat haar moeder de schaar waarmee ze de soldaat had gestoken uit zijn rug trok. Zijn overhemd werd zwart van het bloed en zijn ogen waren van kleur veranderd. In verhalen kun je altijd zien wie menselijk is en wie niet. Maar hier, in hun stad, was het onmogelijk dat te onderscheiden. Een demon kon eruitzien als een man, een man kon ondenkbare dingen doen.

Lea en haar moeder renden hand in hand en verdwenen in de menigte van vrouwen die zo druk bezig waren eten voor hun gezinnen te vinden, dat ze het bloed op de zoom van Hanni's rok of de gladde, zwarte vloestof op hun schoenen niet zagen. Aanvankelijk lieten ze voetsporen achter, maar het bloed werd dunner en transparanter en daarna verdween het helemaal. Toen ze bij hun flatgebouw kwamen, doken ze naar binnen, nog steeds buiten adem. Er sliepen gezinnen in de gangen, verhuisd vanuit voornamere buurten, waar hun huis in beslag was genomen door Duitsers. 's Nachts klopten mensen bij hen aan en smeekten om voedsel. Hanni maakte eenmaal per week Misèresoep en liet kommen achter in de gang voor de mensen in nood, maar het was nooit genoeg.

Ze gingen drie trappen op, stapten over vreemdelingen heen en haastten zich zo snel mogelijk naar binnen. Eenmaal in hun appartement deed Hanni de deur op slot, en de nachtelijke betovering was verbroken. Ze had iemand vermoord en haar dochter was getuige. Ze trok snel haar bebloede rok uit en pakte de scherpe schaar om de stof in kleine stukjes te knippen, die ze verbrandde in de kachel. Lea dacht onwillekeurig aan de manier waarop de soldaat haar had vastgepakt, zo

stevig dat ze dacht dat haar ribben zouden breken. Ze hoopte dat haar tand daar ergens in dat steegje zou uitgroeien tot een rozenstruik en dat iedere man die er een bloem vanaf wilde plukken zou achterblijven met een handvol doornen.

Buiten het blikveld van haar moeder pakte Lea de schaar en liep door de gang naar de linnenkast. Daar ging ze op de grond in het donker zitten, alsof ze tussen twee werelden zweefde, nog steeds met pijn in haar hart. Als ze dood was gegaan, was ze bij haar vader geweest, maar nu was ze hier. Het had zo goed gevoeld om de demon te bijten. Ze wilde dat ze hem verscheurd had. Ze hoorde dat haar moeder haar riep, maar gaf geen antwoord. Lea was er nu zeker van dat alles wat er met haar gebeurd was, haar eigen schuld was. Door haar lange blonde haar had hij haar gezien. Ze hield haar haar in haar ene hand en begon met de bloederige schaar te knippen. Ze had onzichtbaar moeten zijn, ze had daar nooit moeten zijn, ze had haar moeder moeten roepen, ze had hem zelf moeten vermoorden, ze had hem moeten herkennen als demon.

Haar moeder stond voor de kast.

‘Lieverd van me,’ riep ze, maar Lea gaf geen antwoord. Haar haar was nu ongelijk, zo kort als dat van een jongen. Toen Hanni de deur openmaakte en zag wat haar dochter had gedaan, snakte ze naar adem. De vloer was bezaaid met plukken haar, glanzend in het donker.

Hanni kwam naast haar dochter zitten.

‘Dit komt door hen, niet door ons,’ zei ze tegen Lea.

Zijn ogen waren blauw geweest, daarna waren ze gevuld met bloed en daarna was hij weg. Nu zat hij tussen de demonen in de bomen, wachtend tot hij de onschuldigen kon oprapen en mee kon voeren.

‘Hij vond mijn haar mooi.’

‘Dat is niet de reden dat dit is gebeurd. Het kwam door wie hij was, niet door wie jij bent.’

Lea gaf geen antwoord, maar ze kende de waarheid. *Wie ik vroeger was.*

Hanni hield haar dochters hand vast, dankbaar dat God haar het steegje had laten ingaan met de schaar in haar hand. Maar wat zou er gebeurd zijn als Hij niet zo aardig was geweest, en wat zou er de volgende keer gebeuren? Elke dag waren er arrestaties, en het volgende najaar zouden mannen, vrouwen en kinderen naar het verre station Grunewald worden gebracht, waar ze in treinen zouden stappen die hen naar concentratiekampen in het oosten zouden brengen.

Hanni raapte de plukken haar van de grond op. Later zou ze ze op de vensterbank leggen, zodat vogels er hun nesten mee konden bouwen. Maar er bleken geen vogels in de bomen te zitten. Dit was de dag waarop ze allemaal de lucht in waren gevlogen in een glanzende strook van licht, om de stad te verlaten. Er was hier niets meer, voor niemand. Bobeshi kon haar bed niet uitkomen, laat staan uit Berlijn wegluchten, en Hanni was van plan het vijfde gebod te eren. Ze kon haar moeder niet achterlaten. Het probleem was tijd. Daar was zo weinig van. Elke dag werden er groepen mensen naar de Grosse Hamburger Straße gebracht, waar ze zonder enige kennis van hun toekomst in een voormalig bejaardenhuis werden vastgehouden en kort daarna de dood in werden gestuurd in treinen die vertrokken om de Joden naar het oosten te verplaatsen.

Het enige wat Hanni wist, was dat iemand van hen gered moest worden.

Daar, op dat moment, besloot ze haar dochter weg te sturen.